

Kur'ân-ı Kerim'de Hz. Peygamber'e Verilen Hikmet ve Öğretilen Sünnet

Muhammed Fatih KESLER*

Özet

Cahiliye Arap toplumundan başlayarak bütün insanları ilahi bildirimler doğrultusunda eğitmek ve kendilerine rehberlik yapmakla görevlendirilen ve hiçbir beşerden dini bir eğitim almadığı bilinen Hz. Peygamber'in, aşkın bir güç tarafından eğitilmiş olması gerekir. Bu bağlamda Kur'ân-ı Kerim (en-Nisâ/113), ona vahyin yanı sıra bu kutsal metinleri tahkim eden bir başka nimetin, "hikmet" olarak bahşedildiğini belirtmektedir.

Hikmet kelimesi, araştırmamız esnasında da görüleceği üzere kullanıldığı ayetlerdeki bağlama göre değişik anlamlar ifade etmektedir. Ancak biz, bunların arasından, konumuza uygun olduğunu düşündüğümüz; "gem vurmak yani olumsuz durumlardan engellemek" ve "özel ilahi bilgiyle eğitmek" gibi anlamları temel alarak Hz. Peygamber'in edindiği rabbani eğitimi ve kendisine öğretilen sünnetin neşet ettiği kaynağı inceleyeceğiz. Onun eğitiminin, peygamberlik öncesi yaşantısını oluşturan kırk yıllık süreç ve peygamberlik sonrası oluşturan yirmi üç yıllık süreç olmak üzere iki dönemden oluştuğu bilinmektedir. Bu süreçlerin birincisinde kendisinin, müşrik bir toplumda yaşamasına rağmen, etrafında cereyan eden birtakım yanlış inanç ve eylemlere uymaktan ilahi bir gözetimle engellendiği birçok rivayetle sabittir. İkinci devrede ise onun, Kur'ân ayetlerinde tafsilatlı olarak açıklanmayan ancak nebevî uygulamalara yansıyan ibadetlerin ifa şekilleri ve bazı ayetlerde işaret edilen ancak muhtevası belirtilmeyen birçok hususta ilahi yönlendirme ve müdahalelere muhatap olduğu bir gerçektir. Dolayısıyla bu devrelerden birincisini; nübüvete hazırlık devresi olarak kabul edersek, ikincisinde, Hz. Peygamber'e, Kur'ân vahyinden ayrı olarak bahşedilen manevi bir eğitim ve iletişim yoluyla sünnetin şekillendiğini söyleyebiliriz.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân-ı Kerim, Hikmet, Hz. Peygamber, Rabbani Eğitim ve Kötülüklerden Engellenmek.

The Wisdom and Taught-Sunnah Given to the Prophet (Pbul) in the Al- Qur'ân Al-Karim

Abstract:

It is an a priori truth that the Prophet of Islam – who was, historically, not received teaching from any human being; and as such was missioned to teach as well as to guide all humanity starting from

* Prof. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı.

the Arab society of the Jāhiliyyah Era / the Era of Existential Ignorance – to human beings as a whole in accordance with the revealed divine edifications was predictably educated by a transcendental source. In such a connection, the Qur'ân repeatedly emphasizes that the Prophet (PBUH) is bestowed both wahy ("divine revelation") and hikmah ("wisdom"), which is beside the Qur'ân, yet somehow apart from it. (al-Nisâ', 113)

Not to mention, the word hikmah connotes various meanings at various junctures in the Qur'ânic verses, as seen in this article. In this study, connected to the matter under study, especially two meanings of al-hikmah – i.e. "curbing" (i.e., obstructing negative attitudes and behaviors) and "edifying with a special divine episteme" – will be at the stake in the aim to specify and emphasize the divine edification given to the Prophet and the Sunnah taught. From hence, the study aims to analyze the divinely edification received by the Prophet and the source from which the taught-Sunnah flowed. What is more, the edificatory periods of the Prophet is categorized within two periods: The first is the pre-Revelatory Period that is his educational phases till the age of forty; and the second is the Revelatory Period that spans twenty-three years. For the former, as vindicated by many prophetic relations, he was protected and preserved through various means of divine surveillance from wrong creeds and customs within the context of an associatory society. For the latter, he was obviously subjected to divine guidance and initiation in many cases and occasions, be they the modes of discharge of certain prayers manifested from prophetic praxes, yet not vindicated clearly by Qur'ânic verses, or they divine guidance hinted by some Qur'ânic verses, yet not explicated in it openly. Thence, it can be claimed that the former period is preparatory period for the prophecy of the Prophet; and the latter is a scene where the Sunnah was formed and shaped through spiritual edification and communication apart from the Qur'ânic wahy.

Keywords: the Qur'ân al-Karîm; Hikmah / "Wisdom", the Prophet (PBUH), Divine Edification, Being Curbed from Evils.

ملخص

إن الرسول الذي كلف منذ انقضاء العهد الجاهلي بإرشاد البشرية كافة ويأن يكون لهم هادياً على ضوء التعاليم الإلهية والذي لم يثلّق أي نوع من أنواع التربية من أي بشر مهما كان فلا بد أنه قد خضع لتربية خاصة على يد قوة غيبية، وفي هذا السياق يخبرنا القرآن الكريم بأن الرسول صلى الله عليه وسلم قد أنعم الله عليه بالإضافة إلى الوحي الإلهي بنعمة أخرى غير القرآن الكريم مختلفة عنه تمام الاختلاف ألا وهي الحكمة (سورة النساء/113)

وكما سوف يتبين من خلال بحثنا هذا، فإن لفظة الحكمة يختلف معناها بحسب سياق الآيات التي استعملت فيها غير أننا سوف نقوم من خلال البحث والدراسة بالتركيز على المصدر الذي نشأت منه التربية الربانية والسنة النبوية إذ هما اللتان خضع لهما الرسول صلى الله عليه وسلم وسوف ننطلق في ذلك من لفظة الحكمة بمعنى "جعل الحكمة للجاء أي إكمامه بمعنى منعه عن السيئات" وبمعنى "تربيته تربية ربانية خاصة" ذلك أننا نعتقد أن هذين المعنيين على الخصوص من بين المعاني التي تحويها لفظة الحكمة هما اللذان يتناسبان مع موضوع بحثنا. ومعلوم أن تربيته صلى الله عليه وسلم تشكلت خلال فترتين زمنيتين: الأولى فترة ما قبل البعثة وهي التي قضى فيها أربعين سنة من عمره صلى الله عليه وسلم والأخرى ما بعد البعثة وهي التي قضى فيها ثلاثاً وعشرين سنة منه وعلى الرغم من أنه قضى الفترة الأولى من حياته وسط مجتمع مشرك إلا أنه لم يسقط في درك التبني لبعض المعتقدات الخاطئة والوقوع في ارتكاب الأعمال المنحرفة؛ لأنه كان تحت الرعاية الربانية والحماية الإلهية كما أثبت ذلك العديد من الروايات. أما في الفترة الثانية من عمره، فإنه خوطب فيها بتوجيهات وتدخلات إلهية فيما يخص العديد من العبادات التي لم ترد المعلومات عن طريقة أدائها بشكل مفصل في الآيات القرآنية والتي وقعت انعكاساتها على التطبيقات النبوية كما خوطب فيها بتوجيهات وتدخلات إلهية فيما يخص العديد من المسائل التي تمت

الإشارة إليها في بعض الآيات القرآنية ولم يعرف محتواها وهذه حقيقة لا مرأى فيها. وعلى ذلك فإننا إذا عدنا الفترة الأولى من حياة الرسول صلى الله عليه وسلم على أنها فترة الإعداد والتهيئة للنبوة فإنه يمكننا القول بأن الفترة الثانية من حياته قد تشكلت فيها السنة النبوية وذلك عن طريقي التواصل والتربية المعنويين اللذين أنعم الله عز وجل بهما على النبي صلى الله عليه وسلم بعيدا عن وحي القرآن الكريم إليه.

كلمات متناحية: القرآن الكريم-الحكمة-الرسول صلى الله عليه وسلم-التربية الربانية-والمنع من السيئات

Giriş

İlk insan ve ilk peygamber olan Hz. Adem'den beri gönderilen peygamberleri diğer insanlardan ayıran ilk ve en önemli fark onların seçilmiş olmalarıdır. Bu gerçek Kur'ân'a şöyle yansımıştır: “İyi bilinsin ki, Allah, Adem'i, Nuh'u... âlemlere (peygamber olarak) seçti.”¹ Bu ayette dile getirilen “seçti” kelimesi kanaatimizce çok derin anlamlar ifade etmektedir. Şöyle ki; peygamber olarak seçilen bir insan sıradan birisi olamaz. Öyleyse onun hayatının peygamberlik öncesi döneminin de bu seçilmişliğe uygun olması, yani bu dönemde kınanacağı ve pişmanlık duyacağı eylemlerden uzak durması gerekir. Dolayısıyla ilahi seçimin, böyle bir hayatın (risâlet öncesi ve sonrası) tamamına farklı şekillerde ve mutlaka müdahil olması gerekmektedir. Bu durum, bir beşerin ileride gerçekleştireceği nebevî örnekliği için elzemdır. Zaten hiçbir beşer, Yüce Allah'ın müdahalesi ve koruması olmaksızın günah işlemekten korunmuş değildir. Bu gerçekliğin yanı sıra söz konusu seçkin insanların günah işlememeleri bir tarafa, bunun bir adım daha ötesine giderek, onların her birisinin, toplumda icra edilen ve hatta sıradanlaşan yanlışlara bulaşmayan, aksine, erdemli davranışlar sergileyen ve ahlâki yozlaşmaya karşı güzel ahlakın birer temsilcisi olmalarına payanda teşkil eden birtakım aşkın ve manevi dayanaklara sahip oldukları da malumdur.

Cahiliye Arap toplumunda mevcut az sayıdaki meziyete karşın, özellikle güçlülerin ve hâkim sultanın uyguladığı zulüm ortamının ve ayrıca insanlık onuruyla bağdaşmayan diğer yanlış fiillerin baskın olduğu bilinmektedir. Zaten “cahiliye toplumu” isimlendirmesinin temel sebeplerinden birisi de bu tür olumsuzlukların normal ve sıradan kabul edilmesidir. İşte Hz. Peygamber, nübüvvetle vazifelendirilmezden önce yaşadığı böyle bir ortamda, kötünün ve kötülerin aksine yeni ve erdemli birtakım meziyetlerin hem habercisi hem de uygulayıcısı olmuştur. Her insana yaratılışında verildiği ifade edilen; “iyiye ve

¹ Âl-i İmran, 3/33.

kötüye yönelme özelliği"² bağlamında Hz. Peygamber'in baskın karakterinin son tahlilde her zaman iyiye yönelme olduğunu görmekteyiz. Dolayısıyla burada onun adına ilahi bir seçimin gerçekleştiği açıktır.

İşte, biz de bu çalışmamızda Hz. Peygamber'in nübüvvet öncesi ve sonrasındaki eğitimini ve kendisinin ilahi gözetim altında bulundurulması hususunu, ona bahsedilen hikmet olgusu çerçevesinde inceleyeceğiz. Araştırmamızda genellikle İslâmî literatürde revaç bulan kaynaklardan faydalanacağız ve nihai olarak kendi kanaatimizi ortaya koyacağız. Başlıca gayemiz; Hz. Peygamber'in bir beşer olması gerçekliğinin yanı sıra onun sıradan bir kişi olmadığını temellendirmektir. Ayrıca kendisinin hem nübüvvet öncesi hem de sonrasındaki hayatında ilahi anlamda bir eğitim ve öğretime tâbi tutulduğunu ispat etmektir. Nihai olarak Hz. Peygamber'e bir taraftan Kur'ân-ı Kerim bir taraftan da ona has manevî bir iletişim dili (hikmet) aracılığıyla sünnetin, Yüce Allah tarafından öğretildiğini muhatapların anlama ufkuyla yaklaştırmaktır. Zaten dile getirdiğimiz bu husus, çalışmamızın da nirengi noktasını oluşturmaktadır.

Araştırmamızın bu kısmında sırasıyla; önce hikmet kelimesinin ne anlama geldiğini incelemek ve ayrıca "öğretilen sünnet" kavramından neyi kastettiğimizi açıklamak istiyoruz.

1. Hikmet Kelimesinin Anlam Alanı

H-k-m fiilinden türeyen ve mastar olan hikmet kelimesi,³ lügatte bir insanı nasihat yoluyla iyi olan şeylere yönlendiren ve kötü olanlardan alıkoyan, engelleyen söz demektir.⁴ Bu çerçevede atın, binicisine itaatsizliği engellediği için "gemin ağızlığına" hikmet denilmiştir.⁵ Bu engelleme işi bazen de cehaletten uzak tutma şeklinde gerçekleşebilir.⁶ Dolayısıyla hikmet kelimesinin bilgi ve ilimle de çok yakın bir irtibatı bulunmaktadır. Bu sebeple onun, Yüce Allah'a nispet edildiğinde; kıymetli şeyleri mükemmel bilgiyle bilmek anlamına geldiği ifade edilmiştir.⁷ Bu

² *Canlıya ve onu var edene, ona kötülükleri ve iyilikleri bildirene andolsun.* (eş-Şems, 91/7, 8).

³ Ebü Bekr Muhammed b. Hasan b. Düreyd el-Ezdî, *Cemheratü'l-luğâ*, Beyrut 1987, I, 564; Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-luğâ*, Beyrût 1411/1991, II, 91; Ebü Abdullah b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmiu li ahkâmi'l-Kur'ân*, Kahire 1967, III, 224.

⁴ İbn Düreyd, a.g.e., I, 564; Ebu'l-Kâsım Huseyn b. Muhammed er-Râğıb el-İsfehâni, *el-Müfredât fi ğaribi'l-Kur'ân*, Beyrût, 1412/1992, s. 248.

⁵ İbn Fâris, a.g.e., II, 91; Ebü Tâhir Meccuddîn Mahmûd b. Ya'kûb el-Firûzâbâdi, *el-Kâmûsu'l-muhit*, Beyrût 1413/1993, s.1415.

⁶ İbn Fâris, a.g.e., II, 91; er-Râğıb el-İsfehâni, a.g.e., s. 248; el-Firûzâbâdi, a.g.e., s.1415.

⁷ Ebu'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Manzûr, *Lisânu'l-arab*, Beyrût tsz., XII, 140.

kelime ayrıca susmak,⁸ adâleti tesis etmek,⁹ işi sağlam yapmak,¹⁰ gücü nispetinde insanın, eşyanın hakikatine vâkıf olması ve ona gerektiği gibi muamele etmesi,¹¹ hüküm vermek, tecrübeli olmak¹² gem vurmak¹³ gibi anlamlara da gelmektedir.¹⁴ Hikmet kelimesinin ayrıca felsefe,¹⁵ ilim ve fıkıh,¹⁶ ilim-amel bütünlüğü¹⁷ gibi anlamlara geldiği de belirtilmiştir.

Hikmet kelimesine, İslâmî terminolojinin tarihsel sürecinde farklı pek çok ıstılahı tanımların yüklendiğini görmekteyiz. Bu bağlamda bazı ilk dönemde müfessir ve dilbilimciler tarafından yapılan tanımlar şunlardır: İbn Abbas: Kur'ân'ı bilmek, derinliğine kavrayıp anlamak, Kur'ân'ın neshini, muhkemini, müteşâbihini, önce nazil olanını, sonra nazil olanını bilmektir.¹⁸ Hasan el-Basrî: Hikmet, sünnet demektir,¹⁹ Mücahid b. Cebr: Söz ve fiilde isabet,²⁰ Katade b. Diâme: Sünnet ve şeriatin açıklanması,²¹ Mukatil b. Süleyman: Kur'ân'daki öğütler ve hükümler,²² Mâlik b. Enes: Kur'ân'ı te'vîl etmek hususunda derin bilgi sahibi olmak,²³ İbrahim en-Nehâî: Kur'ân-ı Kerim'de anlayış sahibi olmak,²⁴ es-Süddî: Nübüvvet.²⁵ Diğer bazı bilge kişiler ise hikmet kelimesini; Kur'ân'ın hakikatleri,²⁶ fikhî hükümleri bilmek ve bunlarla yaşamak,²⁷ söz ve eylemde işi sıkı tutmak, sağlam yapmak, ilim

⁸ er-Râğıb el-İsfehâni, a.g.e., s. 248; Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *Esâsü'l-belâğa*, Beyrût 1984, I, 206; İbn Manzûr, a.g.e., XII, 140.

⁹ İbn Manzûr, a.g.e., XII, 143; Ebu'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed el-Huseynî ez-Zebîdî, *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, Kuveyt 1408/1987, XXXI.510.

¹⁰ Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh tâcu'l-luğa ve sihâhi'l-Arabiyye*, Beyrût 1407/1987, V, 1901.

¹¹ Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Cürcânî, *Kitâbu't-ta'rifât*, Beyrût 1408/1988, s. 91.

¹² İbn Manzûr, a.g.e., XII, 143; el-Firûzâbâdî, a.g.e., s.1415.

¹³ İbn Düreyd, a.g.e., I, 564; İbn Fâris, a.g.e., II, 91; el-Cevherî, a.g.e., V, 1901; Râğıb el-İsfehâni, a.g.e., s. 248; el-Firûzâbâdî, a.g.e., s. 1415. Ayrıca bkz., Ebû Abdullah Fahrüddin b. Muhammed er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, Beyrût 1417/1997, VII, 167.

¹⁴ İbn Manzûr, a.g.e., XII, s. 140.

¹⁵ Muhammed Hâmîd b. Muhammed et-Tehânevî, *Kitâbu keşşâfu ıstılahâti'l-fünûn ve'l-ulûm*, Beyrût 1996, I, 701.

¹⁶ Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbu'l-luğa*, Beyrût 2001, IV.68.

¹⁷ el-Cürcânî, a.g.e., s. 91.

¹⁸ Râğıb el-İsfehâni, a.g.e., s. 135; el-Kurtûbî, a.g.e., III, 223; İmâdüddin Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, Kuveyt 1418/1998, I, 420.

¹⁹ el-Kurtûbî, a.g.e., XVIII, 62.

²⁰ el-Kurtûbî, a.g.e., III, 223; İbn Kesîr, a.g.e., I, 420.

²¹ el-Kurtûbî, a.g.e., II, 89.

²² Ebu Muhammed Huseyn b. Mesud el-Begâvî, *Meâlimu't-tenzîl*, Suudi Arabistan 1417/1997, I, 152.

²³ el-Kurtûbî, a.g.e., II, 89; İbn Kesîr, a.g.e., I, 243.

²⁴ el-Kurtûbî, a.g.e., III, 223; İbn Kesîr, a.g.e., I, 420.

²⁵ Râğıb el-İsfehâni, a.g.e., s. 135. Ayrıca bkz., Ebû Câ'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, Beyrût 1408/1988, III, 24; el-Kurtûbî, a.g.e., III, 223.

²⁶ Râğıb el-İsfehâni, a.g.e., s. 135.

²⁷ et-Taberî, a.g.e., I, 775; Ebû Ali el-Fadl b. el-Hasen et-Tabersî, *Mecmeu'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân*, Beyrût 1414/1994, I, 355; Fahrüddin er-Râzî, a.g.e., II, 59; Muhammed Cemâluddin el-Kâsımî, *Mehâsinu't-tevîl*, Beyrût 1418/1992, I, 400.

ve akılla hakka isabet etmek²⁸ şeklinde tarif etmişlerdir. Aynı kelime hakkında şu tanımların da yapıldığını görmekteyiz: Yüce Allah'ın, peygamberine özel olarak öğrettiği dini konular, diğer bir deyişle Allah'ın, Peygamberin kalbini kendisiyle aydınlattığı²⁹ ve sadece Allah'ın bildiği ve Peygamberi'ne öğrettiği ilimdir. O aynı zamanda hak ile bätılı ayıran bir olgudur.³⁰ Bazı müfessirler de onun esasen Hz. Peygamber'in sünnetinden başka bir şey olmadığını ifade etmişlerdir.³¹ Belirttiğimiz anlamların yanı sıra bu kelimeye; müteşabih ayetler,³² şeriat ve hükümlerin açıklanması gibi manalar da verilmiştir.³³ Bätılı kaynaklarda ise "hikmet" kelimesinin karşılığı olan wisdom şu anlamlara gelmektedir: Bilimsel öğretinin hâsılası, ayrıntıların farkına varabilmek kabiliyeti, öngörü, doğru hüküm, sağduyu, genel olarak kabul gören inanç,³⁴ tecrübe, bilgi vs.³⁵

Bazı kaynaklarda hikmet kelimesinin ikiye ayrıldığını görmekteyiz. Bunlardan birincisi; Allah'ın hikmetidir. Bunun anlamı nesnelere, O'nun tarafından bilinmesi ve sağlam bir şekilde yaratılmalarıdır. İkincisi ise insanın hikmetidir ki bu da varlıkları tanımak ve hayırlı işler yapmak anlamına gelmektedir.³⁶

Zikrettiğimiz bu tanımlardan hareket edersek hikmet kelimesinin kısaca; Hz. Peygamber'e verilen özel bilgi, beceri, eğitim, sır, öngörüler ve olumsuz şeylerden engellemek-mâni olmak gibi anlamlara geldiğini söyleyebiliriz. Böylece onun Kur'ân'dan ayrı ve sadece Hz. Peygamber'e ilahi anlamda hasredilen bir bilgilendirme yolu olduğu açıktır. Diğer bir deyişle hikmet kelimesinin yapısında "engellemek ve mâni olmak" olgularının yanı sıra "Hz. Peygamber'e verilen özel bilgi ve öngörü," öncelikli olarak yer almaktadır.

²⁸ Râğıb el-İsfehâni, a.g.e., s. 134; el-Kurtubî, a.g.e., III, 224.

²⁹ et-Taberî, a.g.e., I, 775; et-Tabersî, a.g.e., I, 355; Fahrüddîn er-Râzî, a.g.e., II, 59.

³⁰ et-Taberî, a.g.e., I, 775; Fahrüddîn er-Râzî, a.g.e., II, 59.

³¹ el-Begâvî, a.g.e., I, 152; et-Tabersî, a.g.e., I, 55; Fahrüddîn er-Râzî, a.g.e., II, 59; İbn Kesîr, a.g.e., I, 243; Ebu'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebi Bekr es-Suyûtî, *ed-Dürru'l-mensûr fi't-tefsîri bi'l-me'sûr*, Beyrut 1414/1993, I, 334.

³² Fahrüddîn er-Râzî, a.g.e., II, 59.

³³ Ebu'l-Kâsım Cârullâh Mahmud b. Ömer ez-Zemaşerî, *el-Keşşâf'an hakâiki't-tenzil ve uyûni'l-ekâvîl fi vucûhi't-te'vîl*, Beyrût 1415/1995, I, 188. Hikmet kelimesinin diğer anlamları için ayrıca bakz: Abdurrezzak Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, çev: Ekrem Demirli, İstanbul 2004, s.222 vd., Muammer Hamdi Yazır: *Hak dini Kur'ân dili*, İstanbul 1979, II, 915 vd; Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 2002, s.168 vd., İlhan Kutluer, "Hikmet", TDV, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1998, XVII, 503.

³⁴ Merriam-Webster Collegiate Dictionary, Wisdom md.

³⁵ Concise Oxford American Dictionary- 1st Edition, wisdom md.

³⁶ Râğıb el-İsfehâni, a.g.e., s. 134.

2. Öğretilen Sünnet

Hz. Peygamber'e nübüvvet vazifesi süresince İslâm'ın temel kaynağı olan Kur'ân-ı Kerim'i tebliğ (ilahi buyrukları muhataplara ulaştırmak),³⁷ tebyin (açıklanmak)³⁸ ve temsil (yaşayarak örnek olmak)³⁹ görevleri verilmiştir. Eğitimsiz ve sıradan bir insan açısından bu görevlerin icrasındaki zorluk hatta imkânsızlık malumdur. Ayrıca İslâm, sadece Kur'ân'ın buyruklarıyla şekillenmiş bir din değildir. İşte bu noktada Hz. Peygamber'in icra ettiği nübüvvet vazifesi devreye girmektedir. Böyle ulvî bir vazifenin ifa edilmesi ancak bu vazifeye uygun olarak alınan bir eğitimden sonra gerçekleşebilir. Özellikle anlatılan ve açıklanan ilahi buyrukların uygulanması, diğer bir deyişle yaşanması söz konusu olduğunda nübüvvet vazifesi daha büyük önem arz etmektedir. Herhangi bir insandan dini eğitim almayan Nebi (a.s.)'nin sünnet adı altında icra ettiği uygulamaların kendisine Yüce Allah tarafından öğretilmiş olması gereklidir. Biz de "öğretilen sünnet" kavramıyla bunu kastediyoruz. Esasen "öğretilen sünnet" İslâm'ın saf kemâliyeti için de gereklidir. Zaten onun, Hira mağarasında Cebrâil ile olan ilk buluşmasında; "*seni yaratan Rabb'inin adıyla oku*"⁴⁰ anlamındaki Alak suresinin ilk ayeti nazil olduğunda, Hz. Peygamber'in, "ben okuma bilmem"⁴¹ şeklindeki beşerî reaksiyonunu müteakiben nazil olan şu ayetler bir elçi olarak kendisinin mutlak surette ilahi bir eğitimden geçirileceğinin ipuçlarını vermekteydi: "... *Kerim olan Rabb'in, insana, kalemle yazı yazmayı hatta bilmediği her şeyi öğretmiştir.*"⁴² İlerleyen süreçte aynı hususa değinen başka ayetler de nazil olmuş ve onun, Kur'ân'ın yanı sıra özel rabbani bir eğitimden geçirileceği bir kez daha teyit edilmiştir: "*(Ey Resûlüm!) Sana okuduğumuz vahyi ezberlemek için hemen dilini kıpırdatma! Vahyi okuduğumuz zaman sen sadece dinle! Biz, onu sana önce okuyacağız, ezberleteceğiz ve ne anlama geldiğini de açıklayacağız.*"⁴³

Hz. Peygamber'e verilen özel ilahi eğitimin açık göstergeleri konumundaki bu ayetler, esasen söz konusu özel eğitimin içeriğine de değinmektedir. Çünkü bu ayetlerin sonuncusunda geçen "açıklayacağız" şeklindeki ibâre, Kur'ân dışı ilahi bir bilgilendirmeye işaret etmektedir. Dolayısıyla Hz. Peygamber, hem özlü Kur'ân

³⁷ el-Mâide 5/67.

³⁸ en-Nahl 16/44.

³⁹ el-Ahzâb 33/21.

⁴⁰ el-Alak, 96/1, 2.

⁴¹ Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, İstanbul 1401/1981, "Bedü'l-vahyi", 1.

⁴² el-Alak, 96/3-5.

⁴³ el-Kiyâme, 75/16-19.

ayetlerinin içeriği hakkında hem de İslâm'ın diğer unsurlarını oluşturan ancak ayetlere konu edilmeyen hususlar hakkında bilgilendirilmiştir. Böylece ilahi emir ve yasaklar doğrultusunda değiştirilip dönüştürülecek olan bir toplumun teşekkülü için gerekli olan her türlü eğitimin kendisine verildiği hisas ettirilmektedir. Bu noktada biz, Kur'ân'ın dışında ve ona eşdeğer bir başka vahyin var olduğunu söylemiyoruz.⁴⁴ Bununla birlikte Hz. Peygamber'in, Kur'ân vahyinin dışında **başka bir iletişim yoluyla** ilahi anlamda bilgilendirildiğini ve eğitildiğini ifade etmek istiyoruz.⁴⁵ Hadis olarak sıhhat derecesi tartışmalı da olsa kendisine izâfe edilen şu söz esâsen peygamber olarak seçilen bir insanın sahip olduğu meziyetlere bir başka beşerin kaynaklık edemeyeceğini vurgulamaktadır: "Rabbim beni eğitti ve bana çok güzel bir eğitim verdi."⁴⁶ Dile getirdiğimiz bu gerçeklik bir başka açıdan şu hadis-i şerife de konu edilmektedir: "Bana Kur'ân ve onunla birlikte bir benzeri daha verildi. Karnı tok ve yastığa yaslanmış bir adamın; 'Size gerekli olan Kur'ân'dır, onda neyi helal bulursanız onu helal kabul ediniz, neyi de haram bulursanız onu haram kabul ediniz' demesi yakındır. Peygamber'in haram ettiği şeyler, Allah'ın haram etmesi gibidir."⁴⁷

Zikrettiğimiz bu hadis-i şerif, bir taraftan Hz. Peygamber'in yetkilerinin ne olduğunu belirtirken diğer taraftan bu yetkiye meşru bir temel oluşturmakta ve bunun vahyin benzeri başka bildirimlerden kaynaklandığını teyit etmektedir. Aynı hususu teyit eden başka hadisler de bulunmaktadır. Meselâ, Kur'ân-ı Kerim'deki pek çok ayet-i kerimede; "*Namazı kılın!*"⁴⁸ şeklindeki özlü ibare Müslümanlar tarafından ikame edilen namaz ibadetinin yapısını ve ifa şeklini müphem bırakmaktadır. Bu ve benzeri alanlardaki kapalılık Hz. Peygamber'in açıklamalarıyla belirginlik kazanmış ve ibadetlerin ifâ şekilleri ile muamelata dair mevzular nebevî bir tasarrufla müminlerin bilgisine sunulmuştur. Bu çerçevede yukarıda bahsettiğimiz namaz ibadeti hususundaki kapalılık şu hadis ile açıklanmıştır: "Ben, namazı nasıl kılıyorsam siz de benim ifa şeklime uygun olarak kılınız."⁴⁹ Bu kutlu söz, Hz. Peygamber'e Müslümanların bilgisi dışında nasıl bir eğitimin verildiğini beyan

⁴⁴ Kur'ân dışı vahyin olmayacağına dair Abdullah b. Abbas'ın görüşleri için bkz., Ebu Cafer Ahmed b. Muhammed b. Selâme et-Tahâvi, *Şerhu müşkilî'l âsâr*, Beyrut 1994, XIV, 466.

⁴⁵ Bu konuyla ilgili olarak bkz: Hayri Kırbasoğlu, *İslam Düşüncesinde Sünnet*, Ankara 2016, s.237 vd.

⁴⁶ Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Muhammed el-Aclûnî, *Keşfu'l-hafâ ve müzîlül-ilbâs*, Halep tsz., I, 72.

⁴⁷ Ebu Dâvûd Süleyman b. el-Eşas es-Sicistânî, *es-Sünen*, İstanbul 1401/1981, "Sünne", 6.

⁴⁸ Bkz: el-Bakara, 2/43, 110; el-Hacc, 22/78, en-Nûr, 24/56; el-Müzzemmil, 73/20...

⁴⁹ el-Buhârî, "Edeb", 27.

etmektedir. Diğer bazı ibadetlerin farzîyetini özlü olarak dile getiren ayetlerin açılımı da aynı eğitimin bir sonucudur. Zaten böyle bir eğitim gerçekleşmeseydi söz konusu ibadetlerin icrâsı mümkün olmazdı. İşte biz bu eğitimin, *üsve-i hasene* olarak takdim edilen seçkin bir insan için daha geniş bir yelpazede ve Kur'ân dışı ilahi bir müdahale ile gerçekleştiğini kabul etmekteyiz. Söz konusu eğitimin baskın karakteri de zaten bundan başkası değildir. Sadece ibadetlerin muhteva ve ifa şekillerine hasredilmeyen bu rabbanî eğitim sayesinde Hz. Peygamber, yaptığı veya yapmadığı birtakım şeyler sebebiyle veya karşılaştığı bazı durumlar hakkında vahyin dışında özel manevî bir iletişim yolunun yanı sıra doğrudan Kur'ân aracılığıyla; bilgilendirilmiş,⁵⁰ ikaz,⁵¹ teselli⁵² ve bazen de tehdit edilmiştir.⁵³ Bütün bu hususlar, onun eğitiminin kemâliyetini teyit eden temel dayanaklardır. Bu konudaki rivayetler onun eğitiminde Cebrâil'in vahiy meleği olarak belirleyici bir rol oynadığı yönündedir. Cibril hadisindeki eğitici sorulara onun verdiği cevapların Cebrâil tarafından tasdik edilmesi ve nihayet karşılıklı konuşmanın ve buluşmanın bitiminde Hz. Peygamber'in, arkadaşlarına hitaben; "Bunu tanıdınız mı? Bu kimdir?" şeklindeki sorulara yanarda oturan arkadaşlarından olumlu bir cevap alamayınca, "Bu Cebrâil idi. Size dininizi öğretmeye geldi" demesi bunu ifade etmektedir.⁵⁴ Kanaatimizce bu nebevî beyân, müminlerin eğitiminin sadece Kur'ân-ı Kerim ile ikmâl edilemeyeceğine, bunun, Yüce Allah'ın emri doğrultusunda, Cebrâil-Hz. Peygamber birlikteliğinden neşet eden bu ve benzeri ilahi derslerle tamamlanacağına dikkat çekmeyi hedeflemektedir. Diğer taraftan bu ilahi beyân aracılığıyla Hz. Peygamber, dini konularla ilgili olan, vahiy dışı sözlerinin ve vahiyden doğrudan neşet etmeyen fiillerinin, vahiy getiren melek tarafından teyit ve tasdik edilmesini de murat etmiş olabilir.

⁵⁰ Resûlüm! Sen, sevdiğin insanı hidayete erdiremezsin! Sadece Allah, dileyen kulumu hidayete erdirir. O, kimlerin hidayete erdiğini de en iyi bilendir (el-Kasas, 28/56).

⁵¹ Resûlüm! Sabah, akşam hoşnutluğunu isteyerek Rabblere yalvaranları yanından kovma! Onları hesaba çekmek sana, seni hesaba çekmek de onlara düşmez ki; onları kovarak haksızlık edenlerden olasın (el-Enâm, 6/52).

⁵² Resûlüm! Onların dediklerinin seni gerçekten üzmede olduğunu biliyoruz. Aslında onlar seni yalanlamıyorlar. O zalimler bildikleri halde Allah'ın ayetlerini yalanlıyorlar. Senden önce de birçok elçi yalanlanmıştı. Kendilerine yardımımız gelene kadar yalanlanmaya ve incitilmeye katıldılar...(el-Enâm, 6/33, 34).

⁵³ Eğer (Muhammed) bazı sözler uydurup bize iftira etseydi, elbette onun sağ elini (gücünü) alırdık. Sonra da onun can damarını keserdik (el-İsra, 17/75).

⁵⁴ Ebu'l-Huseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, *el-Câmiu's-sahîh*, İstanbul 1401/1981, "İman", 1.

Nebi (a.s.)'nin eğitimi, diğer bir deyişle “öğretilen sünnet” kavramı hakkında değineceğimiz bir başka husus da kudsi hadislerdir.⁵⁵ Şurası muhakkaktır ki, “Kudsi Hadis” kavramının “el-vahyu'l-metlubb; okunan vahiy” ve “el-vahyu ğayru'l-metlubb; okunmayan vahiy” ayrımıyla yakın bir ilgisi bulunmaktadır. Diğer bir ifade ile “Kudsi Hadis” kavramı Sünnet'in vahiy ürünü olduğu görüşünün bir uzantısı olarak ortaya çıkmış olmalıdır.⁵⁶ Bundan dolayı onun tarafından dile getirilen “Cebrâil bana komşu hakkında o kadar çok nasihatte bulundu ki...”⁵⁷ şeklinde ve benzeri diğer kudsi hadislerin ilahi bir temele oturduğu hususunda ona gönülden bağlı hiç kimsenin artık herhangi bir tereddüdü kalmamıştır. Kudsi hadisler hem Hz. Peygamber'in hem de onun şahsında bütün müminlerin rabbani bir eğitime tabi tutulduklarının en bariz şahitleridir. Diğer taraftan bu hadislerin genellikle Kur'an'daki bazı ayetlerle aynılık arz ettiğini görmekteyiz. Zaten bu hadislerin bir bakıma “el-vahyu'l-metlubb” olarak bildiğimiz Kur'an'daki bazı ayetlerin tefsiri veya bu ayetlerin farklı ifadelerle anlatımlarından ibaret olmalarını tespit etmek zor değildir.⁵⁸ İnceleyeceğimiz şu nebevi ibâreler bu kabildendir: Hz. Peygamber dedi ki; Allah şöyle buyurdu: “Ben, kulum beni nasıl bilirse öyleyim ve dua ettiğinde ben onun yanında olurum.”⁵⁹ Bu kudsi hadisin şu ayet ile aynı anlamı taşıdığı açıktır: “Resulüm! Kullarım sana beni sorarlarsa, ben gerçekten onlara çok yakınım dileyenin duasını kabul ederim.”⁶⁰

Diğer taraftan kudsi hadislerin dışında kalan hadislerin ise “el-vahyu ğayru'l-metlubb” olarak tanımladığımız okunmayan ancak yukarıda da değindiğimiz üzere Hz. Peygamber'e yine onun tanımıyla; Kur'an'ın bir benzeri olarak verilen bilgi kaynağından neşet ettiği kanaatindeyiz.

Kısaca, “öğretilen sünnet” ibaresi; bazen doğrudan Kur'an tarafından bazen de tamamen farklı bir iletişim yoluyla Hz. Peygamber'e verilen eğitimin ve bunun hayata yansımalarının adıdır. Diğer taraftan onun sırf kendi içtihadıyla yaptığı ve tamamen dünyevî maslahatlara yönelik ve böyle oldukları için çoğu kere uzmanlık gerektiren birtakım tasarrufları, bu çalışmanın konusu dışındadır.

⁵⁵ Bu konuda geniş bilgi için bkz: Muhammed b. Ahmed el-İskenderâni, el-Ehâdisü'l-Kudsiyye, Beyrût 1425/2005. Ayrıca bkz, Kırbasoğlu, a.g.e., s. 240-254.

⁵⁶ Kırbasoğlu, a.g.e., s. 241.

⁵⁷ el-Buhâri, “Edeb”, 28; Müslim, “Birr”, 140, 141.

⁵⁸ Bu konudaki farklı örnekler için bkz, Kırbasoğlu, a.g.e., s. 245 vd.

⁵⁹ Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî, es-Sünen, İstanbul 1401/1981, “Zühd”, 51.

⁶⁰ el-Bakara, 2/186.

Araştırmamızın bu kısmında Kur'ân-ı Kerim'de "hikmet" kavramıyla ilgili olarak nelerin söylendiğini kısaca incelemek istiyoruz.

3. Kur'ân-ı Kerim'de Hikmetle İlgili Ayetler

Hikmet kelimesi, Kur'ân-ı Kerim'de yirmi ayet-i kerimede geçmektedir.⁶¹ Bu ayetlerin her birisinde bu kelime, kullanıldığı bağlama göre farklı anlamlara gelmektedir. Meselâ zikredeceğimiz şu ayetten de anlaşılacağı üzere bu kelime, Yüce Allah hakkında kullanıldığında; "işini sağlam yapan" anlamına gelmektedir: "*Melekler, Allah'a şöyle dediler: Rabbimiz sen yüceler yücesisin... ve hikmet sahibisin. (herşeyi kusursuz, sağlam yaparsın).*"⁶² Bu noktadan hareketle Yüce Allah'ın, işini sağlam yaptığını, hiçbir şeyi boşa yaratmadığını ve yarattığı her şeyde, beşerin tasavvur edemeyeceği inceliklerin bulunduğunu söyleyebiliriz.

Zikredeceğimiz şu ayette ise hikmet kelimesi, sünnet anlamında kullanılmaktadır. "*Allah'ın sizlere bahşettiği nimetleri hatırlayın yine onun size öğüt vermek üzere gönderdiği kitabı ve hikmeti hatırlayın...!*"⁶³ Bu ayette bahsedilen kitabın, kendisine indirildiği peygamber tabii ki tebliğ ettiği ilahi buyrukları muhataplarına açıklamış ve bunun ardından mezkûr buyrukları evvelâ kendisi icra ederek onlara öğretmiştir. İşte bu ayette kitap kelimesinden hemen sonra yer alan "hikmet" kelimesinin sünnet anlamına geldiği açıktır. Aynı kelimenin bir başka ayette ise anlayış manasına geldiğini şöylece görmekteyiz: "*Ey Yahya! Tevrat'ın buyruklarına ciddiyetle uy! Biz, ona (Yahya'ya) daha küçük bir çocuk iken hikmet vermiştik.*"⁶⁴ Bu ayette Hz. Yahya'ya hitap edilirken onun daha önce gönderilen Tevrat'ın buyruklarıyla amel etmesi ve o buyrukların doğrultusunda nübüvvetini icra etmesi ihsas edilmektedir. Bu görev kendisine tevdi edilmeden önce hatta o daha bir çocuk iken, kendisinin Yüce Allah tarafından hikmet yani kutsal buyrukların muhtevası ve icrası hakkındaki bilgilerle teçhiz edildiği belirtilmektedir.

İnceleyeceğimiz şu ayette ise, bu kelime nübüvvet anlamında kullanılmaktadır: "*Biz, Davud'un hükümranlığını ona verdiğimiz hikmet ve etkili hitabet kabiliyetiyle güçlendirdik.*"⁶⁵ Bu ayete konu edilen ve Hz. Davud'a verildiği belirtilen "etkili hitabet kabiliyeti" bir peygamberin kutsal vazifesini icrâ ederken ihtiyaç

⁶¹ Muhammed Fuad Abdülbâki, *el-Mu'cemü'l-müfehres li elfâzı'l-Kur'âni'l-kerim*, (hkm md.), Beyrut tsz.

⁶² el-Bakara, 2/32. Ayrıca bkz. el-Bakara, 2/129, 209, 220; Âl-i İmrân, 3/6, 18, 58, 62, 126.

⁶³ el-Bakara, 2/131.

⁶⁴ Meryem, 19/12.

⁶⁵ Sâd, 38/20.

duyduğu en büyük nimetlerden birisidir. İşte bu nimetin öncesinde zikredilen hikmet kelimesi de tabiki ona verilen nübüvvet vazifesini ifade etmektedir.

Zikredeceğimiz şu ayette ise hikmet kelimesi, ‘Hikmetün Bâliğa’ terkihiyle kullanılmış olup, “Kur’ân” anlamına gelmektedir: “*Bu, en güzel öğütleri ihtiva eden ve manası apaçık olan Kur’ân’dır. (Hikmetün Bâliğa). Bu gerçeğe rağmen ilahi öğütler, inançsız nankörlere hiçbir fayda vermemiştir.*”⁶⁶

Hikmet kelimesi bazen de peygamberlerle ilintili olarak kullanılmıştır: “*Bir zaman Allah, peygamberlerden şöyle söz almıştı: ‘Size kitap ve hikmet verdim. Daha sonra size verdiklerimi tastik eden bir peygamber geldiğinde ona inanıp yardım edecek misiniz?’ diye sorunca onlar da; ‘evet’ diyerek cevap vermişlerdi...*”⁶⁷ Bu ayetten anladığımız kadarıyla peygamberlerin her birisi kendilerine verilen kitabın yanı sıra, onun dışında ve ondan tamamen farklı bir başka olguyla, yani hikmetle desteklenmişlerdi. Zaten böyle olmasaydı ilgili ayetlerde peygamberlere sadece verilen kitaptan bahsedilir ve bununla iktifa edilirdi. Diğer taraftan hikmetin içerisinde çok hayırların bulunduğu gerçeği ise bir başka ayete şöyle konu edilmektedir: “*Allah, hikmeti dilediği kuluna verir. Zaten kime hikmet verilirse ona çokça hayır verilmiş demektir...*”⁶⁸

Zikrettiğimiz bu ayetlerde belirtildiği üzere, seçkin kullar olarak anılan peygamberler, vahyin yanı sıra hikmet olarak nitelen ve çok geniş bir yelpazede anlamını bulan ilahi mevhibeler ile desteklenmişlerdi. Bu sebepten olacak ki Hz. İbrahim de ahir zaman nebisi için yaptığı duaya ve bu duadaki taleplerinin arasına; kendisine hikmet verilen bir peygamber ibaresini de yerleştirmiştir. Şimdi kısaca bu konuya değinmek istiyoruz.

4. Kur’ân-ı Kerim’de Hz. İbrahim’in Yaptığı Dua ve Hikmet

Hikmet kelimesi, Kur’ân’ın inzalından asırlar önce Hz. İbrahim’in yaptığı bir duaya konu edilmiştir. Bu hususla ilgili ayetleri aşağıda zikredeceğiz. Ancak onun öncesinde konumuzla ilgili olarak ele alacağımız şu hadis-i şerif, bizâtihi Hz. Peygamber’in, kendi kimliği hakkında yaptığı tanımlamada berraklaşan birtakım ayrıntılara işaret etmektedir: “*Ben, atam İbrahim’in duası, kardeşim İsa’nın müjdesi ve annem Âmine’nin rüyasında gördüğü kişiyim.*”⁶⁹ Kur’ân-ı Kerim’de anlatıldığı

⁶⁶ el-Kamer, 54/5.

⁶⁷ Âl-i İmrân, 3/81.

⁶⁸ el-Bakara, 2/269.

⁶⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, İstanbul 1401/1981, IV, 127, 128.

kadarıyla Kâbe'yi tamir eden Hz. İbrahim ve oğlu İsmail'in yaptıkları şu dua, insanlık âleminin yeni bir nebiden beklenenin de ötesinde, ihtiyaç duydukları aşkın ilahi mevhibeleri konu edinmektedir: “*Rabbim! Bu belde (Mekke) halkından yine bunlara bir peygamber gönder. O peygamber bu insanlara kitabı ve hikmeti okusun ve günahlardan arınmanın yollarını (tezkiyeyi) kendilerine öğretsin.*”⁷⁰ Bu ibarelerde kendisinden bahsedilenin kişi tabii ki Hz. Peygamberdir. Bu gerçeklik asırlar sonra inen şu ayet-i kerimelerden anlaşılmaktadır: “*Nitekim size ayetlerimizi okuyan, günahlardan arınmanın yollarını gösteren, Kitab'ı, hikmeti ve ayrıca bilmediklerinizi size öğreten aranızdan bir elçi gönderdik.*”⁷¹ “*Kendi aralarından yine kendilerine Allah'ın ayetlerini okuyan, günahlardan arınmanın yollarını (tezkiyeyi) gösteren, kitabı ve hikmeti öğreten bir peygamber göndermekle Allah müminlere büyük bir lütufta bulunmuştur. Hâlbuki onlar daha önce yanlış bir yoldaydılar.*”⁷²

Zikrettiğimiz bu ayet-i kerimeler Hz. Peygamber'i, aldığı vahiyleri tebliğ edip açıklamak gibi temel nebevî görevleriyle tanımlamakla kalmayıp, onu, yolunu şaşırmış ve en derin sapıklığa düçar olmuş insanları yeniden tertemiz fitratlarına kavuşturacak mevhibevî donanıma sahip bir mürid olarak tanıtmaktadır. Aynı ayetlerde bahsedilen kitabın ise, Kur'ân-ı Kerim olduğu muhakkaktır. O halde burada geçen *hikmet* kelimesi ve *günahlardan kurtulmanın yollarını göstermek* ibaresi bir bütün olarak ne anlama gelmektedir? Bazı müfessirler bu ibarelerin genel olarak; insanları günahlardan sakındırmak ve onları iyiliklere teşvik etmek anlamına geldiğini ifade etmişlerdir.⁷³ Kanaatimizce bu ibareler, Hz. Peygamber tarafından deruhte edilen vahyin tebliğ (muhataplara ulaştırılması) ve tebyininden (açıklanmasından) daha farklı çağrışımlar yapmaktadır. Bu noktadan hareketle Hz. Peygamber'e mezkûr nebevî vazifelerinin yanı sıra İslâm'ın tekâmülü için kullanacağı başka bilgi kaynaklarının ve yollarının da bahsedildiğini kolaylıkla söyleyebiliriz. Acaba bu çerçevede onun nübüvvet öncesi hayatına birtakım hikmet yansımaları olmuş mudur?

⁷⁰ el-Bakara, 2/129.

⁷¹ el-Bakara, 2/151.

⁷² Âl-i İmran, 3/164.

⁷³ et-Taberî, a.g.e., I, 519; İbn Kesir, a.g.e., I, 521.

5. Nübüvvet Öncesi Hz. Peygamber

Hz. Peygamber'in vahiy almadan önceki kırk yıllık hayatının, vahiy aldıktan sonra yaşadığı yirmi üç yıllık nübüvvet hayatıyla insani erdemler yönünden bir bütünlük arz ettiği gerçeği, onun hakkında ciddi araştırmalar yapanlarca malumdur. Maddî ve manevî erdemlerini büyük ölçüde kaybetmiş cahiliye Arap toplumunda yaşadığı halde kendisinin, bu toplumun olumsuz yönlerinden etkilenmediği, mutlak surette ilahi bir gözetim altında tutulduğu ve yanlışlara düşmekten engellendiği, dolayısıyla hiçbir kötü huya sahip olmadığı, üstelik insanlar arasında saygın ve güvenilen bir kişi olarak kabul edildiği bilinmektedir. O'nun hakkında dile getirilen; 'Muhammedü'l-Emîn,' diğer bir deyişle; 'Güvenilen Muhammed' vasfı, bu gerçeğe uygun olarak belki de asırlardan beri dillendirilen yegâne bir fazilet ifadesi olagelmıştır. Cahiliye Arap toplumunun gidişatı incelendiği zaman bu ifadede geçen 'emin' yani "etrafına güven veren ve kendisine güvenilen" vasfı belki de o zamanki insanların en çok ihtiyaç duydukları ama kolayca elde edemedikleri bir meziyetti. Çünkü cahiliye döneminde zulüm ve sömürü zirvedeydi. O halde öncelikli olarak Mekke'de, giderek bütün dünyada güven, huzur ve benzeri erdemlerin yeniden inşa edilmesi gerekiyordu.

Hz. Peygamber'in doğumundan yaklaşık seksen bir gün önce meydana geldiği rivayet edilen ve Fil Suresi'nde kısaca değinilen⁷⁴ mucizevi olayın⁷⁵ kanaatimizce şu gerçeği de ihsas ettirmesi mümkündür: İlâhî İrâde, ilerleyen süreçte kendisine nübüvvet vazifesini vereceği insanın doğup büyüdüğü toprakların işgal edilmesine, dolayısıyla buranın, güven ve huzurun çok uzaklara ötelendiği bir mekân olmasına, diğer bir deyişle nübüvvet misyonunun daha organize silahlı, tahripkâr bir güç tarafından itibarsızlaştırılmasına izin vermemiştir. Böylece Hz. Peygamber, daha doğmadan önce mensubu bulunduğu topraklarla birlikte ilahi gözetim altına alınmıştır. Bu durum yani Mekke'nin ve Mekke halkının büyük bir işgalden kurtarılması onun, âlemlere rahmet olarak gönderilmesinin önemli bir ön yansıması / müjdesi olarak kabul edilebilir. İleride birtakım ahlaki meziyetleri yeniden inşa etmesi istenecek bu seçkin insanın vazifesi, bu şekilde âdeta kolaylaştırılmıştır. Öyle ki savaşma kabiliyeti çok yüksek ve tahripkâr vasıflara sahip

⁷⁴ (Ey Resûlüm!) Rabbinin Kâbe'ye saldıran fillerle desteklenmiş düşman ordusuna nasıl bir yenilgi tattırdığı haberini duydun mu? Onların planlarını boşa çıkararak kendilerine taş atan kuş sürülerini gönderdik. Sonunda bu ordu perişan bir halde mağlup oldu (el-Fil, 105/1-5).

⁷⁵ Ebu Muhammed Abdülmelik b. Hişam, *es-Sîratü'n-nebeviyye*, Beyrut 1412/1992, I, 44, 45.

olan fillere karşı, kuş sürüleriyle mukavemet edilmesi ve sonuçta mezkûr işgal ve yıkımın önlenmesi, ileride Hz. Peygamber'in eliyle bu bölgede yeniden kurulacak olan huzur ve güven medeniyetinin harika bir habercisi olmuştur.

Hz. Peygamber'in çocukluğunda ve gençliğinde herkesin güvenini kazanması yukarıda işaret ettiğimiz üzere özellikle insanî erdemlerin pek çoğunu kaybeden bir toplumda gıpta edilecek böyle bir isimle anılması esâsen onun ileride deruhte edeceği nübüvvet vazifesine bir hazırlık safhası olarak değerlendirilebilir. Her türlü olumsuzluğun, fıtratı sarmaladığı böyle bir ortamda, onun, erdemli sözlerini ve düşüncelerini yaşantısıyla pratiğe dökebilmesi, kanaatimizce ilahi bir korumanın şemsiyesi altında gerçekleşebilmiştir. Zaten peygamberler tarihinde buna benzer başka ilahi müdahale örnekleri de bulunmaktadır. Meselâ; Hz. Yusuf, kendisine kralın hanımı tarafından yapılan çirkin teklifi ancak böyle ilahi bir müdahale ve korumanın altında reddedebilmiştir.⁷⁶ Nübüvvet müessesesinin birer halkasını oluşturan peygamberlerin, bî'setlerinden önce de bu türden ve hatta daha geniş yelpazede ilahi korumalara mazhar oldukları ve kendilerini çevreleyen tehlikelerden kurtarılacak güvenli bir ortama kavuşturulmaları gerçeği, vahyî bildirimlere konu edilmektedir. Meselâ; Hz. Musa'nın daha bir bebek iken Firavun'un katliamından mucizevî bir şekilde korunması,⁷⁷ Hz. İsa'nın yine bebek iken annesi hakkında yapılan iftiralara izale edici tarzdaki savunması, ayrıca birtakım erdemlerden bahsetmesi⁷⁸ yine bu kabildendir.

Cahiliye Arap toplumunda çocuklara verilmeyen Muhammed (övülen) isminin Hz. Peygamber için tercih edilmesinin sıradan bir seçim olmadığı açıktır. Bu ismin ilk ettiği misyona uygun olarak onun, yaşadığı toplumda tahrip edilen birtakım aşkın değerleri yeniden inşa etmek için kurulan "erdemli insanlar cemiyetinde" (hılfu'l-fudûl) gençlik yıllarında aktif görev almasını, ilerleyen süreçte ve risalet vazifesi esnasında toplumda gerçekleştireceği değişim ve dönüşümün bir provası olarak addedebiliriz. Zaten içinde yaşadığı toplumla olan münasebetlerinde

⁷⁶ Oysa kadın ona gerçekten arzu duyuyordu. Eğer Rabbinin bu konudaki açık uyarısına muhatap olmasaydı Yusuf da onu isteyecekti. İşte biz ondan kötülüğü ve fenalığı uzaklaştırmak için böyle yaptık. Çünkü o, seçkin kullarımızdan birisiydi (Yusuf, 12/24).

⁷⁷ Vahyedilmesi gereken şeyi annene şöyle vah ettik: Musâ'yı sandala koy ve Nil nehrine bırak. Nehir onu sahile götürecektir. Oradan da kendisini benim ve onun düşmanı olan birisi alacaktır. Benim kontrolümde yetiştirilesin diye sana katımdan bir sevimlilik verdim (Tâhâ, 20/38,39).

⁷⁸ Meryem çocuğu gösterdi. Dediler ki biz beşikteki bebekle nasıl konuşalım? Çocuk: "Şüphesiz ki ben, Allah'ın yarattığı bir kulum. Rabbin bana kitap verecek ve beni peygamber yapacaktır. Nerede olursan olayım beni mübarek kılacak. Yaşadığım sürece bana namazı ve zekâtı emredek. Beni anneme karşı saygılı kılacak. Beni zorba ve bedbaht yapmayacak" (Meryem, 19/29-32).

kendisinin muhalif bir tavır takındığı, hatta zulmün aktörleri olan dönemin hâkim sultasına yukarıda örneğini verdiğimiz erdemli insanlar cemiyeti gibi oluşumların içerisinde yer alarak karşı geldiğini anlıyoruz. Diğer taraftan bu muhalefetini ve karşı duruşunu bazen, yapılan yanlışlara en azından ortak olmamak için toplumdan ayrı kalarak bazen de ilahi bir müdahale ile yalnız bırakılarak gerçekleştirdiğini öğrenmekteyiz. Onun risalet öncesinde Hirâ mağarasına sıklıkla giderek tefekkür ve tezekküre dalması⁷⁹ bunun en bariz işaretlerinden birisidir. Unutulmamalıdır ki, “bana yalnızlık sevdirdildi”⁸⁰ meâlindeki hadis-i şerif bu konudaki ilahi müdahalenin nebevî bir beyanıdır. Tıpkı risâlet vazifesi esnasında îrâd ettiği; “Sizden her kim bir kötülük görürse onu eliyle düzeltsin. Bunu yapamazsa sözlü uyarıda bulunsun. Bunu da yapamazsa gördüğü kötülüğe karşı kalben rahatsız olsun”⁸¹ hadis-i şerifi, sanki gerçekleştirdiği erdemli faaliyetleri onun kısa bir süre sonra icra etmeye başlayacağı nübüvvet vazifesinin ön adımları olarak sunulmuştur. Ayrıca kendisinin bilmeden ya da farkına varamadan, fıtratındaki temizliği herhangi bir şekilde zedeleyebilecek olan ortamlara yaklaşmasını önleyici mahiyette başka ilahi müdahalenin de vaki olduğunu görmekteyiz. Meselâ gittiği bir düğün töreninde karşılaşılabileceği bu türden muhtemel olumsuz manzaralara şahit veya dâhil olmaması için uyutulduğu⁸² rivayet edilmiştir. Sanki onun bu yöndeki iradesi müheymin / gözetici olan aşkın bir varlığa yani Yüce Allah’a devredilmiştir.

Henüz birkaç aylık iken babasını kaybetmiş olması⁸³ sıradan beşerî bir gerçeklik gibi gözükse de, gelecekte peygamber olacak bu çocuğun lehine mezkûr olayda da ilahi bir müdahale söz konusudur. Diğer bir deyişle Hz. Peygamber’in babasının, daha o, çocuk yaşta iken ölmesi, kanaatimizce ileride kendisine tevdi edilecek risalet vazifesiyle de yakından ilgilidir. İşte bu şekilde, her babada az çok bulunan; ‘evlada karşı muhalefet’ duygusunun ve bu bağlamda onu kendi çizgisinde yetiştirme arzusunun bir bakıma önüne geçilmiştir. Ayrıca onun, daha altı yaşında iken annesini kaybetmesini de aynı doğrultuda değerlendirebiliriz.

Hz. Peygamber’in, henüz on üç yaşında iken amcası Ebu Talib ile beraber ticaret gagesiyle yaptığı Şam yolculuğu esnasında karşılaştığı Rahip Bâhira ile olan

⁷⁹ İbn Hişam, a.g.e., I, 189.

⁸⁰ Buhârî, “Bedü’l-vahy”, 1.

⁸¹ Müslim, “iman”, 78.

⁸² İmâdüddin Ebu’l-Fidâ İsmâil b. Kesir, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, byy 1417/1997, III, 446, 447. Ayrıca bkz., Ebû Bekir Ahmed b. Huseyn el-Beyhâkî, *Delâilü’n-nübüvve*, byy 1408/1998, II, 33, 34.

⁸³ İbn Hişam, a.g.e., I, 130.

konusması ibretâmizdir. Nitekim bu konuşma sırasında Rahip Bâhira'nın, ona birtakım sorular sormadan önce doğru söyleyeceğine dair Lât, Menât ve Uzzâ putları adına yemin etmesini istediği zaman, kendisinden aldığı şu cevap ancak ileride peygamber olacağı önceden kararlaştırılan bir çocuktan sadır olabilecek türdendir: "Onlardan bana bahsetme! Allah'a yemin olsun ki, onlara kızdığım kadar hayatımda hiç kimseye kızmam."⁸⁴

Hz. Peygamber'in, daha çocuk yaşta iken, amcası Ebû Tâlib ile birlikte gerçekleştirdiği Şam yolculuğu vesilesiyle Mekke'den kısa süreliğine de olsa ayrılmasını, onun nübüvvet yıllarında zorunlu olarak yaşayacağı hicret olayına bir alışkanlık ve ünsiyet kurma devresi olarak değerlendirebiliriz. Bu büyük ve tarihi gerçeklik, söz konusu ilahi eğitimin bir başka yönünü oluşturmaktadır.

Hz. Peygamber'in hayat hikâyesinde bir anekdot olarak anlatılan Kâbe-i Muazzama'nın tamiri esnasında *Hacer-i Esved*'in, Kâbe duvarında bulunması gereken yere onun tarafından yerleştirilmesi olayı da yine sıradan ve tesadüfi gibi gözükmemektedir. Öyle ki o, *Hacer-i Esved*'i kendi gömleğinin üzerine koyduktan sonra bu şerefe nail olmak isteyen yedi kabileden birer temsilcinin her birisini bu gömleğin bir tarafından tutturmak suretiyle taşı yerine yerleştirmiş ve böylece konuyla ilgili anlaşmazlığı çözmüştür. Söz konusu anlaşmazlığı bu şekilde dâhiyane bir tarzda çözmesi aynı zamanda onun hakkındaki pek çok gerçekliği ve müjdeyi de ihsas ettirmektedir. Öncelikli olarak bu olay, onun ileride insanlar arasında bir hakem rolü oynayacağını açık işaretidir. Kâbe-i Muazzama'nın tamiri esnasında son taş olarak belirlenen *Hacer-i Esved*'i, yerine yerleştirmesine benzer olarak kendisi de peygamberler zincirinin son halkasını oluşturmuştur. Esâsen bu olay onun son peygamber olacağının da emarelerindenidir. Ayrıca bu olayın icrâsı esnasında *hacer-i esved*'in üzerine konulduğu gömleğin her bir kenarından kabile temsilcilerinin tutması onun peygamberliğinin herkese şamil olacağına, yani getireceği mesajın ve deruhte edeceği nübüvvet vazifesinin evrenselliğini ihsas ettirmektedir. Nihâi olarak Hz. Peygamber'in bu olay vesilesiyle Mekke'de ortaya çıkan mahallî ancak önemli bir meseleyi hallettiği gibi, insanlığın en temel yanlışlarından birisi olan şirk meselesini de ileride ortadan kaldıracığının bir başka göstergesidir.

⁸⁴ İbn Hişam, a.g.e., I, 148; el-Beyhâkî, a.g.e., II, 28; İbn Kesir, a.g.e., III, 437.

İnsan, hayatın geniş yelpazesinde bazen hoşlanmadığı şeylerle karşılaşabilir ve esasen bunlardan kaçınması veya kurtulması da mümkün olmayabilir. Çatışma ve savaşlar bu kabilden beşerî hadiselerdir. İnsanlık var olduğu müddetçe ortaya çıkması muhtemel bu sıkıntılı olaylara karşı hazırlıklı olmak gerekir. Hz. Peygamber'in gençliğinde bu konuda da eğitildiğine şahit olmaktayız. Amcalarıyla beraber yer aldığı Ficar savaşları,⁸⁵ risaletinin Medine döneminde mukavemet etmek zorunda kaldığı Bedir ve Uhud müdafaası için sanki bir tatbikat niteliğindedir. Şu hususu da arz edelim ki, Hz. Peygamber ve Müslümanlar hiç kimseye savaş ilan etmemişlerdir. Onlar çok uzaklardan gelerek kendilerine Medine'de hayat hakkı tanımayan İslâm dışı unsurlara yine Medine'nin hemen yakınındaki Bedir ve Uhud mevkillerinde mukavemet etmişler ve daha sonraki yıllarda da hendekler kazarak Medine'yi düşman işgalinden korumaya çalışmışlardır. Bu istidraddan sonra tekrar konumuza dönecek olursak diyebiliriz ki, Hz. Peygamber'in bi'setinden çok seneler önce genç yaşta katıldığı söz konusu savaşlar, kanaatimizce ve yukarıda da işaret ettiğimiz üzere temelde onun peygamberlik görevi esnasında karşılaşması muhtemel olan bu türden olaylara karşı bir ön hazırlık safhası olup yine tesadüfi ve sıradan gözükmemektedir.

Buraya kadar dile getirdiğimiz hususlarda Hz. Peygamber'in peygamberlik öncesi dönemine dönüp baktığımızda ne onun pişman olacağı bir husus ne de muarızları dâhil olmak üzere kimsenin kendisini kınayacağı bir nokta bulunmaktadır. Bu çerçevede risalet yıllarında kendisine "erdemli insanlar cemiyeti" (hılfu'l-fudul) hakkında sorulan bir soruya şöyle cevap verdiğini öğrenmekteyiz: "Allah'a yemin olsun ki dünyanın en kıymetli kızıl develerini bana verselerdi yine de böyle bir cemiyetin içerisinde yer almaktan vazgeçmezdim."⁸⁶ Dile getirdiğimiz bütün bu hususların, ilahi bir hikmetle Hz. Peygamber'e daha doğumundan itibaren bahşedildiği ve hatta bir kısmının da doğumundan önce âdeta bir doğum günü hediyesi olarak sunulduğu kanaatindeyiz. Bunların da ötesinde onun, peygamberliğin yanı sıra, bir başka ilahi vasıfla desteklenmesi hususu, Kur'ân-ı Kerim'de belirtildiği ve bizim de yukarıda işaret ettiğimiz üzere, Hz. İbrahim'in asırlar önce yaptığı duasına da konu edilmiştir.

⁸⁵ İbn Hişam, a.g.e., I, 152.

⁸⁶ İbn Hişâm, a.g.e., I.134; İbn Kesir, a.g.e., III, 460.

6. Hz. Peygamber ve Kur'ân-ı Kerim'den Hikmet Örnekleri

Araştırmamızın daha önceki kısımlarında hikmet kelimesinin bir anlamının da; Hz. Peygamber'e verilen özel bilgi olduğunu ifade etmiştik. Kur'ân vahyinin genel teması içerisinde bu özel bilginin bazen diğer muhataplardan ayrı olarak ona gizlice verildiğine ve mezkûr bilgilendirmeye başka zamanlarda nazil olan ayetlerde değinildiğine, bazen de bu bilgilendirmenin açıkça ve doğrudan indirilen ayetler aracılığıyla yapıldığına şahit olmaktayız. Biz burada önce Hz. Peygamber'e diğer muhataplardan gizlenerek verilen (hikmet) özel bilgileri birkaç örnekle inceleyeceğiz.

Birinci Örnek: Bu bilgilerden ilki, Hz. Peygamber'in ailevi ilişkileriyle ilgilidir. Şu ayet kendisine verilen "hikmetin bu şekline" yani "özel bilgiye" çok açık bir örnek teşkil etmektedir: *Bir zamanlar Peygamber, eşlerinden birisine bir sır vermişti. Fakat o eşi, bu sırrı başkalarına söyleyince Allah da bunu Peygamber'e bildirmiş ve olup bitenin bir kısmını açıklamış bir kısmını da açıklamamıştı. Peygamber de, bu durumu eşine bildirdiğinde o: bunu sana kim açıkladı, deyince Peygamber de; "her şeyi bilen ve farkında olan Allah bildirdi" dedi.*⁸⁷

Kur'ân-ı Kerim'in hiçbir yerinde bu ayette geçen olaya ve karşılıklı konuşmalara işaret edilmemektedir. Sanki birtakım olaylar belli bir süreç içerisinde gerçekleşmiş ve bunlar kaydedilerek daha sonra Kur'ân muhataplarının bilgisine özet olarak sunulmuştur. Demek ki işaret ettiğimiz süreç içerisinde Hz. Peygamber'e aynı olayla ilgili olan ancak Kur'ân-ı Kerim'e yansımayan birtakım bilgiler özel ilahi bir iletişim yoluyla verilmiştir. Bu olayda hikmetin peygamber ailesine yönelik bir bağlamda gerçekleştiğini ve çok önemli bir mesaj deruhte ettiğini gözlemlemekteyiz. Buna göre Hz. Peygamber'in ailevi hayatı da ilahi gözetim altında tutulmaktadır. Öyleyse, onun ifa ettiği ve edeceği nüvüvvet vazifesine eşleri de dâhil olmak üzere hiçbir beşer yön veremeyecektir. Gerektiğinde Yüce Allah, onun bu vazifesini, kendi ailesinden gelebilecek en küçük beşeri, olumsuz bir tavra karşı da koruyacağını ihsas ettirmiştir.

İkinci Örnek: Hikmet örneklerinden bir başkası da ifk hadisesinde Hz. Peygamber'in sergilediği tavidir. Öyle ki bu olayın başlangıcından sonuna kadar takındığı vakur duruş ve sabr-ı cemil, Yüce Allah'ın müdahalesi olmaksızın hiçbir erkeğin katlanacağı türden bir hadise değildir. İşaret ettiğimiz ifk hadisesini konu

⁸⁷ et-Tahrir, 66/3.

edinen ayet-i kerime olayın arka planındaki zorlukları aşmada Hz. Peygamber'e verilen gizli bir bilgi desteğini (hikmeti) ihsas ettirmektedir: *O iftirayı içinizden bir grup insan uydurmuştur. Onun (ifk / iftira olayının) sizin için bir kötülük olduğunu zannetmeyin. Aksine, sizin için o hayırlıdır (bir ibret vesikası). Onlardan her birisi işlediği günahın karşılığını mutlaka göreceklerdir. Onların önde gelenleri ise daha büyük bir cezayı hak etmişlerdir.*⁸⁸

Zikrettiğimiz bu ayet her ne kadar Hz. Peygamber'i, içinde bulunduğu durum çerçevesinde değerlendirmese de ona takip edeceği metot hakkında bilgi vermektedir. Bu ayette âdeta Hz. Peygamber'e sabretmesi tavsiye edilmekte ve bu sürecin sonunda gerçeklerin ortaya çıkacağı ihsas ettirilmiştir. Ortaya çıkan bu türden üzücü durumlar karşısında sabırlı olmak esâsen iyi kulların ve özellikle peygamberlerin meziyetlerindedir. Meselâ, oğlu Yusuf'u kaybeden Hz. Yakub'un da sabrı öncelediğini yine Kur'an'dan⁸⁹ öğrenmekteyiz.

Diğer taraftan ifk hadisesini aydınlatmak sadedinde nâzil olan vahyin ortaya çıkardığı gerçekler, Müslümanlar açısından bir samimiyet sınavı mesabesinde olmuş ve onların herhangi bir konuda verecekleri hüküm ve alacakları kararlar hususunda daha dikkatli olmaları istenmiştir.

Üçüncü Örnek: Hikmet konusunda inceleyeceğimiz bir başka husus; Hz. Peygamber'in yaptığı olağanüstü bir tasarrufla ilgilidir. Medine'de meskûn Yahudi kabilelerinden olan Nadîroğulları daha önce Müslümanlar ile yaptıkları antlaşmalara bağlı kalmamışlar, bunun yanı sıra birçok yönden kendileriyle yaşamının imkânsızlığını teyit eden olumsuz tavır ve davranışlar sergilemişlerdi. Bütün bu sebeplerden dolayı onların, Medine'den çıkarılmaları kararlaştırılmıştı. Ancak onlar bunu reddedip kendi kalelerine sığınarak âdeta Müslümanlara meydan okumuşlardı. Bunları on beş gün süreyle kuşatma altında tutan Hz. Peygamber ve arkadaşları nihayet onlara ait hurma ağaçlarından bazılarını kesmeye başlayınca Nadîroğulları kalelerinden inerek teslim olmuşlardı. Bu olayın akabinde bazı münafıklar, hurma ağaçlarının kesilmesi için emir veren Hz. Peygamber'in bu tasarrufunu bir dedikodu meselesi haline getirmişlerdi. İşte bu olay üzerine Cenab-ı Hakk, şu ayeti indirerek Peygamber'ine Kur'an dışında gizlice ve ona özel olarak daha önceden verdiği bilgiyi (hikmeti) olayın bitiminden ve dedikoduların ortaya

⁸⁸ en-Nur, 24/11.

⁸⁹ Yusuf, 12/18.

çıkmasından sonra ifşa ederek münafıkları susturmuştur:⁹⁰ *“Hurma ağaçlarından herhangi birisini kesmeniz veya kesmeyerek olduğu gibi bırakmanız tamamen Allah'ın izniyle gerçekleşmiştir. O, bu şekilde yoldan çıkanları cezalandırmak istemiştir.”*⁹¹

Zikrettiğimiz bu ayetten, Nadiroğulları'nın kalelerinde kuşatıldığı esnada onlara ait hurma ağaçlarının kesilmesi için Cenab-ı Hakk'ın Hz. Peygamber'e gizli bir izin / emir verdiğini anlamaktayız. Ancak bu iznin verilmesi başka herhangi bir ayette konu edilmemektedir. Dolayısıyla bu da Hz. Peygamber'e bahsedilen özel nebevî iletişimin bir başka örneğini teşkil etmektedir.

Dördüncü Örnek: Kur'ân-ı Kerim, savaşın, insanlar tarafından sevilmeyen bir gerçeklik olduğunu beyan etmektedir.⁹² Buna rağmen bazı hallerde insan, hoşlanmadığı bu türden birtakım görevleri icrâ etmek zorunda kalabilir ve insan psikolojisi bu durumlarda başka arayışların peşine de düşebilir. Burada önemli olan; insanın bireysel tercihleriyle, kendisini sarmalayan şartların gereklerini uzlaştırabilmesidir. Bu çerçevede Bedir Savaşı, hemen öncesinde gerçekleşen ve çok daha sonra inen ayetlerle tahkiye edilen birtakım hikmet izlerini taşıması bakımından da üzerinde durulması gereken önemli bir olaydır. İnceleyeceğimiz şu ayet, bu türden bir arka plana mutlak surette sahip gibi gözükmektedir: *“Rabb'in seni evinden hakk bir dava (Bedir Savaşı) için çıkarmıştı da müminlerden bazıları bundan pek hoşlanmamıştı. Ayrıca gerçekler ayan beyan ortaya çıktıktan sonra bile, sanki göz göre göre ölüme sürükleniyorlarmış gibi seninle tartışıp duruyorlardı. Hani Allah iki gruptan birinin muhakkak sizin olacağına dair müjde vermekteydi de ama siz basit olanın (kervanın) sizin olmasını istiyordunuz. Oysa Allah, inkarcıların cezalandırılmalarını ve Hakk'ın galip gelmesini (Bedir Ovası'nda düşmanı karşılamayı) istiyordu.”*⁹³

Bedir Savaşı'nı çeşitli yönleriyle anlatan Enfâl suresindeki bu ayet-i kerimeler, savaş öncesinde yaşanan bir olaya işaret etmektedir. Bu olay hakkında kaynaklarda anlatılanlar kısaca şöyledir: Müşrikler, daha önce Mekke'yi terk ederek Medine'ye hicret eden Müslümanlara ait mal varlıklarından oluşan bir kervanı Ebû Sufyân yönetiminde Şam yönüne doğru yola çıkarmışlardı. Bunu duyan

⁹⁰ Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed el-Vâhidi, *Esbâbu'n-nüzûl*, (thk., Kemal Besyüni Zağlûl), Beyrût 1411/1991, s. 436, 437; Ebu'l-Fazl Celâlüddin Abdurrahman b. Ebi Bekr es-Suyûtî, *Lübâbü'n-nükûl fi esbâbi'n-nüzûl*, Beyrût 1420/1999, s. 318, 319. Ayrıca bkz., Buhâri, “Tefsir”, 59; et-Tirmizî, “Tefsir”, 60; el-Kurtûbî, a.g.e., XVIII, 8.

⁹¹ Haşr, 59/5.

⁹² Hoşunuza gitmese de gerektiğinde savaşmanız size farz kılınmıştır. Nice hoşlanmayacağımız şeyler vardır ki onlar sizin için daha hayırlıdır. Diğer taraftan hoşunuza giden pek çok şey de sizin için daha zararlıdır. Bütün bunları Allah bilir siz bilemezsiniz (el-Bakara, 2/216).

⁹³ el-Enfâl, 8/5-7.

Müslümanlardan bazıları Bedir Savaşı'nın hemen öncesinde Medine yakınlarından geçecek olan bu kervana saldırarak kendilerine ait mallarını kurtarmak istediler. Ancak Hz. Peygamber, yaklaşan düşman tehlikesinin bertaraf edilmesi hususunda ısrar etti ve yapılan savaş böyle bir ortamda sonuçlandı. İşte onun bu kararlılığının kendisine hikmet yoluyla ihsas ettirildiğini anlıyoruz. Çünkü savaşın bitiminde nâzil olan ve yukarıda incelediğimiz ayet-i kerimedeki; *'gerçekler ayan beyan ortaya çıktıktan sonra'* şeklindeki müjdeli bildirim de Kur'ân'ın hiçbir yerinde geçmemektedir. Buna göre; zaferin, Müslümanlara nasip olacağı müjdesi, daha savaş başlamadan önceden Hz. Peygamber'e haber verilmiştir. İşte bundan dolayı o, kendisine verilen bu türden **gizli ilahi bir müjdenin / bildirim**in yönlendirmesiyle karar almış ve bu karar doğrultusunda hareket ederek savaşı neticelendirmiştir. Bu ilahi bildirim, Müslümanlardan ilk başta gizlenmesi, onlar için bir sabır ve samimiyet sınavına yönelik olsa gerektir. Aynı konuyla ilgili olarak onun bu savaşta zafer talebiyle yaptığı duânın kabul edildiği de, yine aynı surede, savaşın bitiminden sonra inen Enfâl Suresi'nde şöyle yer almaktadır: *"Siz Rabb'inizden yardım istemekteydiniz O da: 'Ben size bin melekle yardım edeceğim' diye duanızı kabul etmişti. Allah bunu sadece bir müjde olarak kalplerinize güven duygusu hâkim olsun diye yapmıştı. Zafer her zaman en üstün ve en güçlü olan ve hikmetle hükmeden Allah'tandır."*⁹⁴ Yine bu ayetlere konu edilen ve Hz. Peygamber'in Bedir savaşının hemen öncesinde yaptığı duanın kabul edildiği hususu da Kur'ân'ın başka hiçbir yerinde geçmemektedir. Ama ayetin muhtevası dikkatlice incelendiğinde kendisine savaşın sonunda, zaferin, Müslümanların lehine mukadder olduğu müjdesinin verildiği çok açık olarak anlaşılmaktadır. Öyleyse Hz. Peygamber'e mezkûr müjdenin, daha savaş başlamadan önce **özel bir iletişim (hikmet) yoluyla** verildiğini kolaylıkla söyleyebiliriz.⁹⁵

Buraya kadar incelediğimiz örnek ayetlerden ve onların arka planlarından anladığımız kadarıyla Hz. Peygamber'e, Kur'ân vahyinin tamamen dışında ve ondan ayrı olarak bazen karşılaşılan durumlarda alınması gereken tedbirlerle ilgili olarak, bazen de sadece bilgilendirme gayesiyle özel birtakım bilgiler verilmiştir. Bir başka deyişle Hz. Peygamber, Kur'ân muhataplarının, künhüne vâkıf olmadıkları özel bir iletişim yoluyla sürekli olarak eğitilmiştir. İşaret ettiğimiz üzere Kur'ân vahyinin

⁹⁴ el-Enfâl, 8/ 9, 10.

⁹⁵ Bu konuda ayrıntılı örnekler için bkz., Zeki Duman, *Vahiy Gerçeği*, Ankara 1997, s. 132-144.

dışında verilen bu ilahi bildirimler, kendisine destek olmak ve yol göstermek gayesine matuftur. Ancak onun eğitilmesinde Yüce Allah'ın kullandığı metot sadece bundan ibaret değildir. Bu hususun nirengi noktasını hiç şüphesiz Kur'ân oluşturmaktadır.

7. Hz. Peygamber'in Kur'ân Vahyi ile Doğrudan Eğitilmesi

Hz. Peygamber, özel ve ilahi bir iletişim yolunun yanı sıra bazen de doğrudan Kur'ân vahyi aracılığıyla eğitilmiş ve vereceği kararlar konusunda bu şekilde yönlendirilmiştir. Çalışmamızın bu kısmında bahsettiğimiz hususla ilgili olan birkaç örneği incelemek istiyoruz.

Birinci Örnek: Hz. Peygamber'in karşılaştığı bazı durumlarda neleri yapması veya yapmaması gerektiği hususu bazı ayetlerde açıkça yer almaktadır. Meselâ kendisiyle görüşmek isteyen müşriklerin bu taleplerine, bir de onun yanında sürekli olarak bulunan bazı fakir müminleri oradan uzaklaştırma isteklerini eklemeleri üzerine nâzil olan şu ayet-i kerime, bu konuda takınılması gereken nebevî tavrı şöyle belirlemiştir:⁹⁶ *“(Ey Muhammed!) Sabah akşam hoşnutluğunu isteyerek Rabb'lerine yalvaranları yanından kovma! Onları hesaba çekmek sana, seni hesaba çekmek de onlara düşmez ki, onları kovarak haksızlık edenlerden olasin.”*⁹⁷

Zikrettiğimiz bu ayet-i kerime, nübüvvet evinde gerçekleşmesi mukadder gibi görünen ve aslen bir nebinin yapmaması gereken bir fiili önlemeye yönelik olup, muhtevasında hem bilgilendirme hem vazgeçirme hem de bir tehdit içermektedir. Muhatabını tam anlamıyla rabbani bir eğitime tabi tutan bu ilahi ikaz, bir bakıma nübüvvet müessesesini bir beşer olan nebinin muhtemel olumsuz tasarruflarına karşı da korumaktadır. Diğer taraftan İslâm dışı grupların baskılarından rahatsız olan Hz. Peygamber'e nasıl bir yol takip etmesi gerektiği zikredeceğimiz şu ayette açıklanmaktadır: *“(Ey Muhammed!) Onların dediklerine sabret ve onlardan güzelce ayrıl. Beni ve nimetlere gark ettiğim o yalancıları bana bırak ve onlara biraz zaman tanı!”*⁹⁸

İkinci Örnek: Nübüvvet vazifesi esnasında karşılaştığı pek çok olumsuz muamele ve çirkin sözlerden dolayı rahatsız olan Hz. Peygamber'in bir dizi ayetle teselli edildiği bilinmektedir. Meselâ, Mekke döneminde vahyin bir müddet

⁹⁶ Müslim, “Fedâilü's-sahâbe”, 5; Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid b. Mâce el-Kazvîni, *es-Sünen*, İstanbul 1401/1981, “Talak”, 2; et-Taberî, a.g.e. XXVIII, 131; el-Vâhidî, a.g.e., s. 457; İbn Kesîr, a.g.e., IV, 403.

⁹⁷ el-En'âm, 6/52.

⁹⁸ el-Mü'min, 40/55.

inmemesini (fetret) alay konusu yapan bir kadının çirkin tavrına ve sözlerine⁹⁹ karşın onun şöyle teselli edildiğini ve olayın mahiyeti hakkında bilgilendirildiğini görmekteyiz: *“Kuşluk vaktine ve kararıp durgunlaştığı zaman geceye yemin ederim ki, Rabb’in seni terk etmedi ve sana darılmadı. Andolsun senin için ahiret dünyadan daha hayırlıdır. O seni yetim bulup barındırmadı mı? Şaşırmuş bulup yol göstermedi mi? Fakirken seni zenginleştirmede mi?”*¹⁰⁰

Bu ayetin ihtiva ettiği tesellinin yemin ibaresiyle başlaması, hem Hz. Peygamber’e verilen önemi hem de onun, ahiret âlemindeki sonsuz güzelliklere karşı geçici olan bu dünyadaki sıradan, basit ve üzücü durumları önemsememesi gerektiği hususundaki rabbani eğitimin gerekliliğini göstermektedir. Söz konusu edilenler, nübüvvet makamı ve Hz. Peygamber olunca bir beşer açısından can sıkıcı herhangi bir duruma karşı verilecek tepkinin nasıl olması gerektiği beşer üstü bir müdahaleyle formüle edilmekte ve o noktadaki rabbani eğitim böylece bütün aksamıyla tamamlanmaktadır.

Üçüncü Örnek: Özellikle Mekke dönemindeki müşriklerin baskıcı zulümlerinin yanı sıra bazen de onlardan Hz. Peygamber’e yapılan birtakım uzlaşma tekliflerinin varlığı bilinmektedir. Bu teklifler tabiki onu davasından vazgeçirmeye yönelikti. Müşriklerin, Hz. Peygamber ile devam ettirmek istedikleri bu art niyetli ve ısrarlı diyaloglar giderek onlar tarafından İslâm dışı bir zeminde şekillenmesi planlanan bir uzlaşma arayışına dönüştürülünce böyle bir oyuna gelmemesi hususunda Hz. Peygamber tehdit edilmiştir. Meselâ müşriklerin ileri gelenlerinden Ümeyye b. Halef ve Ebû Cehil ona: *“Ey Muhammed! Bizim ilahlarımıza saygı gösterirsen biz de senin dinine gireriz”* demelerinden sonra Hz. Peygamber bunların, Müslüman olacaklarından ümitlenmişti. Nitekim kendisine yapılan bu teklifi derhal reddetmediği için şu hitap ile tehdit edilmiştir:¹⁰¹ *“Az kalsın sana vahyettiğimizden başkasını bize iftira edesin diye seni bile fitneye düşüreceklerdi ve o takdirde seni dost edineceklerdi. Eğer biz, seni fikrinde istikrarlı kılmısaydık, onlara az da olsa*

⁹⁹ Buhârî, “Tefsir”, 93; Müslim, “Cihad”, 39; et-Tirmîzî, “Tefsir”, 93. Ayrıca bkz., et-Taberî, a.g.e., XXX, 231; el-Vâhidî, a.g.e., s. 481; Fahrüddin er-Râzî, a.g.e., XXX, 210; İbn Kesir, a.g.e., IV, 557; es-Suyûtî, a.g.e., s. 361.

¹⁰⁰ ed-Duhâ, 93/1-8.

¹⁰¹ es-Suyûtî, a.g.e., s. 193. İslâm dışı grupların bu bağlamda yaptıkları diğer tehditler için bkz., et-Taberî, a.g.e., XV, 130; el-Vâhidî, a.g.e., s. 297; Fahrüddin er-Râzî, a.g.e., XXI, 20.

meyledecektin. Öyle yapsaydın mutlaka sana hayatın da ölümün de kat kat acısını tattırırdık. Sonra bize karşı kendine bir yardımcı da bulamazdın.”¹⁰²

Hz. Peygamber'e bu doğrultuda yapılan tehditlerin dozunun iyice artırıldığını ise bir başka ayet grubunda şöylece görmekteyiz: “Eğer (Muhammed) bazı sözler uydurup bize iftira etseydi elbette onu güçsüz bırakır sonra da can damarını keserdik.”¹⁰³

Bu ayetlerde Hz. Peygamber'in kendisine gelen müşrik tekliflere kesinlikle olumsuz cevap vermesi emredilmektedir. İncelediğimiz birinci ayet grubunda geçen: *seni fikrinde istikrarlı kılmısaydık* şeklindeki ibare, onun bu türden tekliflere cevap vermesinden önce eğitildiğini ve esasen hangi cevapları vermesi gerektiğinin de öğretildiğini ihsas ettirmektedir. Bu gerçeğe karşın onun vermesi gereken cevabı iyi niyetle de olsa geciktirmesi, meselâ bu bağlamda müşriklerin İslâm'ı kabul edeceklerine dair bir ümit içerisine girmesi yine Yüce Allah'ın müdahalesiyle sonlandırılmıştır. Artık bu konuda izlenmesi gereken yol bellidir. Hz. Peygamber'in beşerî yönünün, vahyin tebliğinde herhangi bir pürüze sebep olması mümkün değildir. Bu başlık altında zikrettiğimiz ayet gruplarının tamamı bir taraftan Kur'ân muhataplarına Hz. Peygamber'in rabbani bir eğitime tabi tutulduğunu ve aynı doğrultuda gözetim altında bulundurulduğunu açıklarken diğer taraftan da onun yaptığı tebliğin böyle bir eğitim sayesinde gerçekleştiğini beyan etmektedir. O halde hiçbir beşerin Müslüman da olsa kendi zafiyetlerinin ve noksanlıklarının, Kur'ân vahyini tebliğ eden Hz. Peygamber'e de sirayet edebileceği düşünülmemelidir. Kısaca vahyin sağlamlığından ve korunmuşluğundan şüphe edilmemelidir. Çünkü vahyi kendilerine tebliğ eden ve öğreten Hz. Peygamber, aynı konudaki eğitimini Yüce Allah'tan almıştır.

Sonuç

Bu araştırmamızda, “Kur'ân-ı Kerim'de geçen hikmet ve bu doğrultuda Hz. Peygamber'e öğretilen sünnet” konusunu kısaca incelemeye çalıştık. Yüce Allah, Kur'ân vahyinin yanı sıra Hz. Peygamber'e hikmetin ayrı bir nimet olarak verildiğini ve her kime hikmet verilirse ona aynı zamanda büyük hayırların da verileceğini bazı ayetlerde açıkça ifade etmektedir. Bu bağlamda hikmet olgusunun Hz. Peygamber açısından

¹⁰² el-İsrâ, 17/73-75.

¹⁰³ el-Hâkka, 69/44-46.

neleri ifade ettiğini anlayabilmek için bu kelimenin geçtiği ayetleri tahlil etmenin yeterli olduğunu gördük. Mezkûr kelimenin, pek çok anlamın yanı sıra konumuzu ilgilendirdiği yönüyle; “gem vurmak” diğer bir deyişle “yanlış yapmaktan ve kötü amellerden engellemek,” ayrıca “özel bilgiyle donatmak ve bu yolla eğitmek” gibi anlamlara geldiğini tespit ettik. Buna bağlı olarak Hz. Peygamber’in eğitiminde bu anlamların iki devreyi oluşturduğunu da gözlemledik. Bahsettiğimiz bu devrelerden birisi onun risalet öncesinde yaşadığı kırk yıllık hayatıdır. İkinci devre ise risalet hayatıyla başlayıp vefatına kadar olan süredir. Bu iki dönemi, ihtiva ettikleri gerçeklikler bakımından bir Müslümanın gündelik yaşantısında sıklıkla tekrar ettiği istiâze (eûzü) ve besmele olgularına benzetebiliriz. Çünkü evveliyatla okunan eûzü ibaresi bir insanın, kendisini şeytandan ve şeytanın razı olacağı amellerden bir başka deyişle kötülüklerden engelleyeceğine ve böyle durumlarla karşılaştığı zaman Rabb’ine sığınacağına dair söz vermesi anlamına gelmektedir. Besmele ise; kötülüklerden arınmış ve bununla da kalmayarak Allah’ın adına iş yapmaya hazırlanmış bir kulun âdeta kararlılık yeminidir. Böyle bir Müslümanın, aşkın bir gayeyi, yani Yüce Allah’ın adına iş yapmayı diğer bir deyişle O’nun rızasına uygun yaşamayı içtenlikle hedeflediğini söyleyebiliriz.

Hz. Peygamber, cahiliye Arap toplumunun işlediği kötülüklerden kendisine verilen hikmet sayesinde korunabilmiştir. Bu gerçek onun hayatını konu edinen sahîh kaynaklarda mevcuttur. Kendisi, yaratılışındaki güzelliğe uygun olarak güvenilir, güzel ahlâk sahibi, temiz vicdanlı, merhametli ve benzeri diğer erdemlerle donatılmış bir insan olarak yaşamıştır. Böylece o, ileride kendisine verilecek olan risalet vazifesine âdeta hazırlanmıştır. İşte bu sebepten dolayı Mekke’de zayıfların ezilmesine gönlü razı olmamış ve bu duruma sebep olan zalimlere fiili olarak karşı çıkmıştır. Bu devrede üyesi olduğu ve faaliyetlerine katıldığı Hılful’l-Fudul (erdemli insanlar cemiyeti) onun sağlam duruşunun ve temiz vicdanının bir tezahürüdür. Hz. Peygamber’in, cahiliye Arap toplumundaki zalim sisteme karşı gelmesinden dolayı belki de en büyük düşmanı bu sistemin önde gelenlerinden birisi olan; amcası Ebû Leheb idi.

Kur’ân vahyi, başta cahiliye Arap toplumu olmak üzere hidayetden uzak olan insanları ilahi ölçüler çerçevesinde eğitmek, değiştirmek ve onların her bir ferdini Müslüman bir birey haline getirmek için gönderilmiştir. Bu vahiy aracılığıyla

insanları öncelikli olarak eğitmek durumunda olan kişi Hz. Peygamber'dir. Öyleyse önce onun eğitilmesi gerekecektir. Günümüzde ilkokul öğrencilerini eğitmesi için görevlendirilen öğretmenlerin bile bu vazifelerini icrâ etmeleri için almaları gereken eğitimin süresi göz önünde bulundurulduğunda, bütün âlemlerin hidayetine / eğitilmesine memur edilen Hz. Peygamber'in bir beşer olarak daha aşkın bir seviyede eğitilmesinin önemi ortaya çıkacaktır. Bu gerçeklik onun hayatı boyunca devam etmiştir. Peygamber olduktan sonra başlayan ikinci devrede kendisinin, Rabb'i tarafından, hayatın geniş yelpazedeki çok yönlü yansımaları karşısında özel manevi bilgiler ve yeri geldikçe müdahaleler aracılığıyla eğitildiğini görmekteyiz. İşte ancak bu eğitimin sonunda özlü olarak Kur'ân'da yer alan ibadetlerin aksamı ve ifâ şekilleri onun tarafından İslâm'ın bünyesine aktarılabilmiştir. Yine karşılaşılan birtakım durumların ve kendisine sorulan bazı soruların cevapları Kur'ân'da olmamasına rağmen onun tarafından cevaplandırılmıştır. Bazen de onun yapması veya yapmaması gereken şeyler doğrudan indirilen ayetlerle kendisine bildirilmiştir. Bunların her birisi onun eğitimine ve nihayet ümmetine Kur'ân'dan sonra ikinci kaynak olarak bıraktığı sünnetin oluşumuna yönelik bilgilendirmeler ve ilahi müdahalelerdir. Dünyalık birtakım işleri bir kenara bırakacak olursak, vahiyle sınırları belirlenmeyen ve hatta söz konusu edilmeyen buna karşın bir peygamberin rehberliğinde çözüme kavuşturulması gereken her şey, kendisine verilen söz konusu bu ilahi eğitim ve yapılan ilahi müdahaleler aracılığıyla Hz. Peygamber tarafından halledilmiştir. İşte sünnet de bundan başka bir şey değildir.

Kaynakça

Abdulbâkî, Muhammed Fuad(ö:1388/1968). el-Mu'cemü'l-müfehres li elfâzı'l-Kur'âni'l-Kerim. Beyrut tsz.

Abdurrezzak Kâşânî (ö:736/1335). Tasavvuf Sözlüğü. çev: Ekrem Demirli, İstanbul 2004.

el-Aclûnî, Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Muhamme (ö:1162/1742). Keşfu'l-hafâ ve müzilü'l-ilbâs. Haleb tsz.

Ahmed b. Hanbel (ö:241/855). el-Müsned. İstanbul 1401/1981.

el-Beğavî, Ebû Muhammed Huseyn b. Mesud (ö:516/1122).Meâlimu't-tenzîl. Suudi Arabistan 1417/1997.

el-Beyhâkî, Ebû Bekir Ahmed b. Huseyn (ö:458 /1065). *Delâilü'n-nübüvve*. byy 1408/1998.

el-Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil (ö:256/870). *el-Câmiu's-sahih*. İstanbul 1401/1981.

el-Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd (ö:400/1009). *es-Sihâh tâcu'l-luğa ve sihâhî'l-Arabiyye*. Beyrut 1407/1987.

Concise Oxford American Dictionary- 1st Edition, wisdom md.

el-Cürcânî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed (ö:816/1413). *Kitâbu't-ta'rifât*. Beyrût 1408/1988.

Duman, Zeki. *Vahiy Gerçeği*. Ankara 1997.

Ebu Dâvûd Süleyman b. el-Eşas es-Sicistânî (ö:275/889). *es-Sünen*. İstanbul 1401/1981.

el-Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed (ö:370/980). *Tehzibu'l-luğa*. Beyrût 2001.

el-Firûzâbâdî, Ebû Tâhir Mecduddîn Mahmûd b. Ya'kûb (ö:817/1415). *el-Kâmûsu'l-muhît*. Beyrût 1413/ 1993.

İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. Hasan el-Ezdi (ö:321/933). *Cemheratü'l-luğa*. Beyrut 1987.

İbn Fâris, Ebu'l- Huseyn Ahmed (ö:395/1004). *Mu'cemu mekâyîsi'l-luğa*. Beyrût 1411/1991.

İbn Hişam, Ebu Muhammed Abdülmelik (ö:218/833). *es-Siratü'n-nebeviyye*. Beyrut 1412/1992.

İbn Kesîr, İmâdüddin Ebu'l-Fidâ İsmâil (ö:774/1373). *el-Bidâye ve'n-nihâye*. byy 1417/1997.

İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâil (ö:774/1373). *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*. Kuveyt 1418/1998.

İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid el-Kazvîni (ö:273/887). *es-Sünen*. İstanbul 1401/1981.

İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Mükerrerem (ö:711/1311). *Lisânu'l-Arab*. Beyrût tsz.

el-İsfehânî, Ebu'l Kâsım Hüseyin b. Muhammed er-Râğîb (ö:502/1108). *el-Müfredât fî ğaribî'l-Kur'ân*. Beyrut 1412/1992.

el-İskenderânî, Muhammed b. Ahmed (ö:1306/1889). el-Ehâdisû'l-Kudsiyye. Beyrût 1425/2005.

el-Kâsımî, Muhammed Cemâluddîn (ö:1332/1914). Mehâsinu't-tevîl. Beyrût 1418/1992.

el-Kurtûbî, Ebû Abdullah b. Ahmed (ö:671/1273). el-Câmiu li ahkâmî'l-Kur'ân. Kahire 1967.

Kırbaçoğlu, Hayri. İslam Düşüncesinde Sünnet. Ankara 2016.

Kutluer, İlhan. "Hikmet". TDV, İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1998.

Merriam-Webster Collegiate Dictionary, Wisdom md.

Müslim, Ebu'l-Huseyn b. el-Haccâc el-Kuşeyrî (ö:261/875). el-Câmiu's-sahîh. İstanbul 1401/1981.

er-Râzî, Ebû Abdullah Fahrüddîn b. Muhammed (ö:606/1210). Mefâtihu'l-ğayb. Beyrut 1417/1997.

es-Suyûtî, Ebu'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr (ö:911/1505). ed-Dürri'l-mensûr fi't-tefsîri bi'l-me'sûr. Beyrut 1414/1993.

es-Suyûtî, Ebu'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr (ö:911/1505). Lübâbü'n-nükûl fi esbâbi'n-nüzûl. Beyrût 1420/1999.

et-Taberî, Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr (ö:310/923). Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân. Beyrût 1408/1988.

et-Tabersî, Ebû Ali el-Fadl b. el-Hasen (ö:548/1154). Mecmeu'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân. Beyrut 1414/1994.

et-Tahâvî, Ebu Cafer Ahmed b. Muhammed b. Selâme (ö:331/933). Şerhu müşkili'l-âsâr. Beyrut 1994.

et-Tehânevî, Muhammed Hâmid b. Muhammed (ö:1158/1745). Kitâbu keşşâfi istilâhâti'l-fünûn ve'l-ulûm. Beyrut 1996.

et-Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa (ö:279/892). es-Sünen. İstanbul 1401/1981.

Uludağ, Süleyman. Tasavvuf Terimleri Sözlüğü. İstanbul 2002.

el-Vâhidî, Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed (ö:468/1076). Esbâbu'n-nüzûl, (thk: Kemal Besyûnî Zağlûl). Beyrût 1411/1991.

Yazır, Muammed Hamdi (ö:1361/1942). Hak dini Kur'ân dili. İstanbul 1979.

ez-Zebîdî, Ebu'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed el-Huseynî (ö:1205/1791). *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*. Kuveyt 1408/1987.

ez-Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer (ö:538/1144). *el-Keşşâf 'an hakâiki't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fî vucûhi't-te'vîl*. Beyrût 1415/1995.

ez-Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer (ö:538/1144). *Esâsü'l-belâğa*. Beyrût 1984.